

ԱՍԱՐ ՍԵՔԱՍՏԱՑՈՒ «ԳԻՐՔ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԻ» ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Ասար Սեքաստացի, Մխիթար Հերացի, «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարան, Ահարոն բժշկապետ, Ստեփանոս բժիշկ, Ամիրդովլաթ Ամասիացի, «Օգուտ բժշկութեան», սկզբնաղբյուր, զուգահեռի համեմատություն, քաղումներ:

Ժէ դարի սեքաստացի բժիշկ Ասարի բազմաժանր մատենագրական ժառանգության մեջ առանձնակի արժեք ունի «Գիրք բժշկական արհեստի» երկը, որի գիտահամեմատական՝ քննական բնագիրը բժշկագիտական վերլուծությունամբ հրատարակվել է մեր կողմից¹:

Խնդրո առարկա գիրքը հայ միջնադարյան բժշկական մատենագրության մեջ, փաստորեն, մեզ հայտնի երրորդ հեղինակային բժշկարանն է՝ հայ բժշկապետներ Մխիթար Հերացու (ԺԲ դար) և Ամիրդովլաթ Ամասիացու (ԺԵ դար) բժշկարաններից հետո: Այդքանով իսկ առաջնային է դառնում աշխատության գրավոր աղբյուրների բացահայտումն ու գիտական շրջանառության մեջ դնելը: Ոչ միայն այդ. աղբյուրների (առավել ևս միջնադարյան մատենագրության) վերլուծությունը հաճախ հուշում է դեռևս անհայտ և նոր սկզբնաղբյուրների գոյությունը, ինչը հնարավորություն է ընձեռում ավելի ստույգ ու որոշակի բնութագրելու միջնադարյան հայ բժշկական մատենագիր ժառանգության ամբողջական ուրվագիծը:

Արդ՝ բնագրերի զուգահեռությամբ կանգրադառնանք այն գրավոր աղբյուրներին, որոնք մեր հեղինակին ուղեցույց են դարձել բժշկարանը գրելիս: Այն իրողությունը, որ խնդրո առարկա բժշկարանը չի ամփոփում բժշկության մի առանձին տարբերակված բնագավառ, հուշում է, որ հեղինակը ձեռքի տակ պետք է ունենար բժշկության տարբեր ոլորտների առնչվող երկեր: Իրոք՝ Ասարի բժշկարանը հիմնականում կառուցված է քաղումներից, և ուշագրավն այն է, որ դրանց մեջ չկա ժամանակագրական, ոճային, տեքստային և այլ միակերպու-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, բժշկ.գ.թ., հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ սեպտեմբերի 27, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 15, 2022:

¹ Ասար Սեքաստացի, Գիրք բժշկական արհեստի, աշխ. Դ. Մ. Կարապետյանի, Երևան, 1993:

թյուն. որոշ քաղաքներ պահպանված են անփոփոխ, անաղարտ, ինչպես դրանց աղբյուրում, մեկ այլ դեպքում տեսնում ենք նվազ փոփոխություններն ենթարկված և վերջապես՝ բոլորովին փոփոխված հատակտորներ: Ի դեպ՝ Ասարն այդ քաղաքները վարպետությամբ ներհյուսել է իր տեքստին, դրանով իսկ ավելի լիարժեք դարձնելով արժարժվող բժշկական հարցադրումները:

Հիմք ընդունելով աղբյուրների քննության ժամանակագրական մոտեցումը, նշենք մեր հնագույն հայերեն «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանից² ծավալուն փոխառությունները: Այն իրողությունը, որ Ասարի բժշկարանում առկա են մեր հնագույն հայերեն բժշկարանից բառացի քաղումներ (ոչ միայն կարճ գրությունների, այլև ամբողջ պարբերությունների և ավելի ընդարձակ հատվածների տեսքով), փաստում է, որ Ասարն իր բժշկարանը գրելիս ձեռքի տակ ունեցել է «մայր բժշկարանի» բնագիրը: Ի հավաստումը դրա ներկայացնենք «Գիրք բժշկական արհեստի» գործի և «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանի «Վասն աշացալութեան» համանուն գլխից հատվածներ՝ զուգադիր համեմատություններով:

Գիրք բժշկական արհեստի³
«Վասն աշացալութեան»

Գագիկ-Հեթումյան բժշկարան
«Վասն ամենայն ցեղ
աշացալութեան»

...Ապա թէ մարդոյ աչն կծա և
ֆորի և երբ վաղվնն ի ֆնոյն զարթի,
ըստ աչն ջուր գայ՝ նա ի յառաջի
դեղեղ որ գրած է, յաչն դիր ի ժմոյն
որ օգտէ:

...Ապա եթէ մարդոյն աչն կծա և
ֆորէ, և յայգէն երբ ի ֆնոյն զարթնի,
ընդ աչն ջուր գայ, ի յայտ դեղետ, որ
յառաջիտ գրած է, դիր ի յաչն ժմուն
աւգուտ է: (Եղմ. 370, ք. 213ա)

² Վերոնշված իրողությանը ժամանակին անդրադարձել է մխիթարյան ֆաշանուտ բանասեր Ղ. Հովնանյանն, ում առավելապես հետաքրքրում էր միջնադարյան ուսմկագիր մատենագրությունը և որի ուսումնասիրության համար, ըստ Հովնանյանի, անփոխարինելի աղբյուրներ էին միջնադարյան բժշկարաններն իրենց ուսմկագիր լեզվապաշարով: Վկայակոչելով Մխիթար բժշկապետի խոսքերը՝ թէ ինչո՞ւ նա իր բժշկարանը գրեց «ոսմկորէն» («Արարի զսա գեղջուկ և արծակ բարբառով. զի դիրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց») և զարգացնելով այս միտքը, Հովնանյանը գրում է. «Միջնադարյան ուսմկագիր բժշկական մատյանները ոչ միայն նոխացրին ոսմկորէն մատենագրությունը, այլև դյուրահաս դարձրին աշխարհիկ լեզուն ընթերցողների համար» (տե՛ս Ղ. Հովնանյան, *Հետազոտությունք նախնեաց ոսմկորէնի վրայ*, մասն առաջին, Վիեննա, 1897, էջ 54-55, 71, 85-86): Այս հայեցմամբ Ղ. Հովնանյանի համար արժեքավոր աղբյուր է հանդիսացել նաև Ասարի բժշկարանը, որը հարուստ նյութ է պարունակում միջնադարյան ոսմկորէն լեզվի ֆենոլոգիան և հայ աշխարհիկ լեզվի զարգացման պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից (տե՛ս Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., տետր Բ, էջ 461-466):

³ Մեջբերված հատվածները բացակայում են Մաշտոցյան Մատենադարանի «Գիրք բժշկական արհեստի» բժշկարանի մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագիր օրինակներում և պահպանվել են միայն Վիեն. 287 ձեռագիր բժշկարանում. օգտվել ենք վերջինիս թվայնացված օրինակից:

Այլ որ մարդոյ կծա և ֆորի և ջուրն երթայ, եգէն ինչ ի ֆնոյ առնէ այս դեղովս շուտ լանայ:

(Վիեն. 287, թ. 50ա)

...Այլ դեղ, որ աչաց տափութիւնն հովացնէ: Առ սպիտակ դեղ Բ. դրամ և ֆիթրայ Ա. դրամ, աղա և ի շֆոյ չորացոյ, երբ պիտենայ և մաղէ բարակ և ձուի սպիտակցով շաղաղէ և կլօրնի արայ և ի շֆոյ չորացոյ, երբ պիտենայ աղչնկան մօր կաթեամբն և կամ վարդի ջրով տըրորէ և դիր ի յաչֆն:

(թ. 50ա-50բ)

...Այլ դեղ աչացաւի և իւր անունն տանկերեն ըռամատ ասեն և իւր նշանն այն է, որ աչֆն խառնակի և արիւնով լնվի և հանց թվենայ մարդոյն թէ աչֆն մոխրով և աւագով ի լնի է և գաչֆն բանալ չկարէ և արտաստմն գնայ:

Բայց դու յառաջն երակ կտրէ գկիֆալն և կամ գնակտեկ երեակն և գայն լոնման դեղն տուր, որ գրած է յառաջդ վասն աչացաւի համար:

Եւ ապա գուգէ գայս դեղս և յաչֆն դիր: Առ այրած պղինձ Գ. դրամ և ոսկոյ դլիմեայ Ա. դրամ և տանիկ կոէզ և աֆիոն և զաֆրան և սատէն հնդի Ա.Ա. դրամ, աղա և մաղէ յապրշմէն և անձրեկ ջրով պլօրնի արա, երբ պիտենայ աղբի ջրով տրորէ ի վրա խոլոզմկի և յաչֆն կաթեցոյ:

(Էջ 50բ)

...Այլ նշանֆ, որ գաչֆն հովացնէ: Առ սպիտակ դեղ Բ. դրամ և ֆիթրա Ա. դրամ, գերկոսեանտ աղա մանդր և ապրիշմէ կտաւով մաղէ, և ձուի սպիտակուցով շաղաղէ և ճնունի արա և ի շֆոյ չորացոյ, և երբ պիտենա աղչֆան մաւր կաթամբ կամ վարդի ջրով տրորէ և յաչֆն դիր և աւգնէ:

(թ. 213ա)

...Այլ դեղ աչացաւի և իւր անուն տանկերէն ոամաս ասեն: Եւ իւր նշանն այս է, որ աչֆն խառնակի և արոյնով լնվի և յանց թուենայ մարդոյն թէ աչֆն մոխրով և աւագով ի լի է և գաչֆն բանալ չկարէ և արտաստմն գնա: Ապա այտ ցաւուտ յառաջ երակ կտրէ գկեֆալն և կամ գնակտին երակն և գայն լուծման դեղն տուր, որ յառաջն գրած է աչաց ցաւոյ համար: (թ. 214բ-215ա)

Եւ գայս դեղս արա և յաչֆն դիր. առ այրած պղինձ Գ. դրամ և ոսկոյ ակլիմիա, որ է աղտն Ա. դրամ, տանիկ կոէզ և աբիոն և զաֆրան և սատէն հնտի ամեն մեկէ Ա. դրամ, գամէնտ յիրար խառնէ և մանդր աղա և ապրիշմէ կտաւով մաղէ և անձրեաջրով շաղաղէ և պլարնի արա և շֆի չորացոյ և երբ պիտենայ աղբիւրի ջրով տրորէ և ի վերա խոլոզմկի և յաչֆն կաթեցոյ և աւգնէ:

(թ. 214բ-215ա)

Նմանօրինակ զուգադրումներն էլ ավելի համոզիչ են դարձնում, որ Ասարի հեղինակային բժշկարանում առկա մի շարք քաղումները փոխառված են այլ բժշկական գործերից: Իրոք՝ Ասարի բժշկարանի քաղումներն իրենց ոչ միջնորդավորված բնույթը (որը, մեր համոզմամբ նրա աշխատության կարևոր արժանիքն է) հավաստում է Ասարի գործի և Մխիթար Հերացու ու Ամիրդովլաթ Ամասիացու բժշկական երկերի համանուն գլուխների համեմատությունը, ի մասնավորի՝ Ասարի բժշկարանում առկա են մեր առաջին՝ «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանից բառացի ներառված հատվածներ, որոնք բացակայում են Մխիթարի և Ամիրդովլաթի բժշկարանների նույնաբովանդակ գլուխներում:

Բերենք «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանից Ասարի բժշկարան ներառված ներկա հատվածի (որը բացակայում է Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» երկի նույնաբովանդակ «Որ քուն չունի և վասվաս որ է տքնութիւն» գլխում) զուգադրի համեմատությունը:

Ասար Սեբաստացի
«Վասն տֆնութեան»

Գագիկ-Հեթումյան բժշկարան
«Վասն թէ հիւանդին տֆնութիւն
դիպի»

...Ապա թէ տֆնութիւն ի յողջնութիւն լինի՝ զայս ջուրս գուգէ և զգլխովն չափէ. առ չոր մանիշակ ե. դրամ և նոնֆարի ծաղիկ չոր թէ դալար ժ. դրամ, հագրի հունդ ե. դրամ, գարոյ կորկոտ ժ. դրամ, գամէնդ ի պղինձ արկ և ի վերայ ջուր ժ. լիտր և եփէ, որ մնայ Զ. լինտր և զայտ ջուրտ եղկ զգլխովն չափէ վաղն և երիկունն և պահէ զջուրտ և ամէն օր եղկցոյ և հանց արա: Եւ թէ չլինի յօգտել, ի յայտ ջուրտ խառնէ այծու կաթն և այնց չափ զգլխովն և օգտէ:

(թ. 68ա)

...Ապա թէ տֆնութիւնն ի յողջնութիւնն լինի, զայս ջրերս գուգէ և զգլխովն չափէ. առ չոր մանիշակ ե. դրամ և նինիֆարի ծաղիկ թէ չոր լինի և թէ դալար ժ. դրամ, իրիցուկ եթե չոր է ե. դրամ և թէ դալար ժ. դրամ, հագրի հունդ ե. դրամ, գարեկորկոտ ժ. դրամ, գամէնտ ի պղինձ արկ և ի վերայ ժ. լիտր ջուր և եփէ, որ մնայ Զ. լիտր և զայտ եղկ ջրով զգլխովն չափէ վաղն և յիրիկունն և պահէ զջուրտ և ամենայն ատուր եղգացոյ և հայնց արայ: Եւ թէ չլինի յաւգտելի, ի յայտ ջուրտ այծու կաթն խառնէ և յայնց չափէ զգլխովն և օգտէ Աստծով:

(թ. 329ա-բ)

Վերոբերյալը Ասարի բժշկարանում հնագույն հայերեն բժշկական աշխատություններից անմիջականորեն մեջբերված միակ օրինակը չէ. բժշկարանի «ՀԶ»՝ «Վասն այն ցաւոյն, որ զերեսօքն լինի մարդն» վերտառությամբ գլխում⁴, որն Ասարը սկսում է Մխիթար բժշկապետի անվան հիշատակմամբ («Այլ ես Մխիթարս յիշեմ կարճառօտ՝ եթէ ուստից լինի երեսօքն և կամ նուզլան») և ավարտում կրկին նրա անվան հիշատակմամբ («...եւ զայլ ըստածումն գտանես ի գիրս Մխիթար բժշկին՝ Աստծով»), կա մի ընդարձակ հատված, որի՝ Հերացի բժշկապետի գրչին պատկանելի կասկածելի է թվացել Դ. Հովնանյանին: Հմուտ բանասերի համոզմամբ այս պատառիկի բառամթերքը ավելի հատուկ է «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանին և ամենայն հավանականությամբ Ասարն այն շարադրել է «մայր հեքիմարանից» փոխառութեամբ⁵:

Արդ՝ այդ հատվածը. «Եւ թէ այն, որ ընդ քիթն ի գնալ լինի և նեղու, և ուզես որ կտրես՝ ծխէ ի ներքե քթացն խոռնկ սանդարօս, գրած քարտէզ, և որչափ կարես՝ մի կտրել զայն որ ի քթացն լինի գնալ, ինչուր ի կուրծքն լինի իջել: Ապա թէ ի փողքն չորանայ՝ երակ կտրէ զկիֆալն: Եւ թէ փորն կապ լինի՝ կակղացոյ մտպուխով: Ապա երբ զերակն կտրես և մտպուխով կակղացնես և չաջի և նուզլան ի կուրծքն իջանէ և հազ գայ, դու շտապէ և այլ պատրաստեցոյ, և սնուցած մանիշակ տուր, որչափ հազն լինի ի գալ, և խոշորութիւն լինի և փողքն և ի կուրծքն, մինչ որ այդից յաջի և խօխ գայ՝ պղղամ»⁶: Ի դեպ՝ այս նույն գլխում կա մի հիշատակություն. «Ասաց Տէր Բարդողիմեոսն ի Հրոմ քաղաքն՝ եթէ դիժար հիվանդ էր և ջերմնոտ, գինով լոկցուցին և հալիմայ ապուր կերցուցին, պառկեցայ և քրտնեցայ և լավցայ ողորութեամբն Աստուծոյ»⁷, որը Հովնանյանի համոզմամբ Ասարը փոխառել է մեկ այլ հնագույն բժշկական սկզբնաղբյուրից:

Եվ վերջապես, Ասարի բժշկարանի «Վասն զայն ցաւոյն, որ զերեսօքն լինի» գլխում Հերացու անվամբ հիշատակված պատառիկի առկայությունը ավելի համոզիչ է դարձնում հայ բժշկագիտության պատմության տեսության մեջ շրջանառվող այն տեսակետը, որ Հերացին իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» գլուխգործոցից բացի, հավանական է, ունեցել է այլ բժշկագիտական ստեղծագործություններ: Իրոք՝ մեր կողմից շրջանառության մեջ դրված Ասարի բժշկարանի վերոնշյալ պատառիկի առկայությունը գալիս է հավաստելու հիշյալ տեսակետի հավանականությունը⁸: Տարակուսելի է, որ Հերացին՝ գիտության այդ տաղան-

⁴ Այն առկա է միայն Վիեն. 287 ձեռագրում՝ ք. 66ա-67բ:

⁵ Տե՛ս Դ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., էջ 464-465:

⁶ Վիեն. 287, ք. 66բ:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Դ. Կարապետյան, «Նոր պատառիկ Մխիթար Հերացու անհայտ աշխատությունից», *Журнал экспериментальной и клинической медицины*,

դավոր ներկայացուցիչը, բժշկական լայն գիտելիքներով ու գիտական վերլուծությամբ օժտված գիտնականը, սահմանափակվեր միայն մեկ բժշկարանի շարադրմամբ:

Հատկանշական են Ասարի՝ Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ից մեջբերված ուղղակի քաղումները՝ տե՛ս «Գիրք բժշկական արհեստի» գրքի «ԼԶ»՝ «Պատմութիւն նախագիտութեան վասն ծաղկին ջերմանն» և «ԼԷ»՝ «Վասն ստածման և բժշկութեան այն ջերմանն, որ զկնի ծաղկին լինի» գլուխների զուգադիր համեմատությունը «Ջերմանց մխիթարութեան» «ԻԷ»՝ «Վասն ստածման և բժշկութեան, այն ջերմանն, որ զկնի ծաղկին լինի» գլխի հետ⁹:

Գիրք բժշկական արհեստի
«Պատմութիւն նախագիտութեան
վասն ծաղկին ջերմանն»

Ջերմանց մխիթարութիւն
«Վասն ստածման և բժշկութեան
այն ջերմանն, որ զկնի ծաղկին
լինի»

Եհաննայ ասէ, թէ պատճառն այն արեանն յաւելածն լինի, որ մանուկն յորովայնի մօրն կերակրի: Եւ այն արիւնն կանացի սնէ, որ յամենայն մարմնոյ յստկի և սրբի, և ապա կերակրէ զմանուկն ընդ պորտն:

Եւ իւր նշանն այն է՝ որ ջերմանայ խիստ առանց դողալոյ, երեք օր և երեք գիշեր ի հար լինի իւր տափութիւն առանց պակասելոյ և մէջն և ողնաշարն ցաւէ:

Ապունէրինն ասէ. թէ իւր պատճառն յառաւել և ի գէջ յարենէ լինի,

Էհաննայ ասէ՝ թէ իւր պատճառն այն արեանն յաւելուածն լինի, որ մանուկն յորովայնի մարմն կերակրի, և այն արիւնն կանացի սնէ, որ ի յամենայն մարմնոյն յիստակի և սրբի, և ապա կերակրէ զմանուկն ընդ պորտն:

Եւ իւր նշանն այն է, որ ջերմանայ խիստ, առանց դողալոյ, երեք օր և երեք գիշեր ի հար լինի իւր տափութիւնն առանց պակասելոյ և մէջն և ողնաշարն ցաւի:

Ապունէրինն ասէ՝ թէ իւր պատճառն յառաւել տափ և ի գէն արենէն

АН АРМ ССР, Ереван, 1976, № 6, с. 103-109; նաև՝ Ասար Սեբաստացի, Գիրք բժշկական արհեստի, էջ 49-58:

⁹ «Գիրք բժշկական արհեստի» գրքի «ԼԶ» և «ԼԷ» գլուխները կան միայն Վիեն. 287 ձեռագիր բժշկարանում, որից և օգտվել ենք, իսկ «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկի ՄՄ 416 ձեռագիր մատյանի «ԻԷ»՝ «Վասն ստածման և բժշկութեան այն ջերմանն, որ զկնի ծաղկին լինի» գլուխը 1832 թ. հրատարակված «Ջերմանց մխիթարութիւն» գրքում (որի հիմքը Փրգ. 246 ձեռագիրն է) «ԻԷ» գլուխն է՝ «Պատմութիւն և նախագիտութիւն վասն ջերմանն, որ զկնի ծաղկին լինի» վերտառությամբ: Մենք օգտվել ենք ՄՄ 416 ձեռագիր բժշկարանից:

որ մարմնոյն յաղթէ, և իւր նշանն այն է, որ երեսացն գոյնն կարմիր լինի և աչացն, և գլուխն ծանրանայ: Երբ այս նշաննիս երևնայ՝ գիտացիր որ ծաղիկ կամի ելանել:
(Վիեն. 287, թ. 30բ)

«Վասն ստածման և բժշկութեան այն ջերմանն, որ զկնի ծաղկին լինի»

Յորժամ յիմանաս որ ծաղիկ կամի ելանել ի մարդն, յառաջ քան զամենայն իսկիգրն երակ առ ի կիֆալն կամ ի բասիլիկէն և արիւն թող ըստ ուժոյն: Ապա եթէ յառաջ ծաղիկն յերևան գայ, երակ չէ պատեն առնուլ, զի շատ ահուկէ: Ապա զկնի ծաղկին երևելոյն՝ գարէջուր տուր, որ յունապով լինի եփած և փերճոկած ոսքամբ: Եւ սիթքընէպին գուգէ ծեծած խիարի հնդով և եղրդակի հնդով, և գայն տուր խմելոյ:

Ապա թէ չկարէ առնուլ, ի գարէջրէն և հով իրաց պատրաստ պահէ, և գայս դեղս տուր որ եփէ և զծաղիկն ի դուրս զարնէ և հանէ: Առ փերճոկած ոսքն տասն դրամ և՝ քիթրայ հինգ դրամ, բաղեղան հունդ երեք դրամ, զիրենդ ի պտուկ մի արկ և ի վրա ջուր ան լիտր կէս և եփէ, որ յերիցն մէկ մնայ և քամէ, ապա խառնէ յինքն սակաւ մի եղ և տուր, որ խմէ:

Եւ կամ առ բաղեղան ջուր և քամ

լինի, որ մարմնոյն յաղթէ:

Իւր նշանն այս է, որ երեսացն գոյնն կարմիր լինի և աչացն, և գլուխն ծանրանա և պինչսն ցնեքս քորին և կծան և փոնկտոմ գայ և ամենայն մարմինն լիանայ: Ապա երբ այս նշաննիս երևան՝ գիտացիր որ ծաղիկ կամի հանել:
(ՄՄ 416, թ. 68ա, 68բ)

Եւ իւր ստածումն այս է: Որ ի սկզբանն երակ առնուն և արոյն թողուն՝ ըստ ուժոյն: Ապա թէ յառաջ քան զերակ առնուլն ծաղիկն յերևան գա՝ երակ չէ պատեն առնուլ, զի ահուկէ շատ:

Ապա զկնի ծաղկին երևելոյն՝ գարէջուր տուր, զոր յունապով և փերճոկած ոսքնով եփած լինի: Եւ սֆնային, զոր ծեծած խիարի հնդով և եղրդական հնդով և սամիրթի հնդով լինի եփած, ի բանի պահէ:

Ապա թէ երակ չկարէ առնուլ՝ ի գարէջրէն և ի հով իրաց պատրաստ կենա և գայն զդեղերն տանի ի բան՝ որ ծաղիկն ի դուրս հանեն և եփեն:

Այս նշանաւս՝ առ փերճոկած ոսքն տասն դրամակշիռ և քիթրայ հինգ դրամակշիռ, բաղիանի հունդ, որ է ռզիան երեք դրամակշիռ, գայս զամենա լիտրուկէս ջրով եփէ, մինչև ի յերիցն՝ մէկն մնա, քամէ և սակաւ մի իւլ յինքն խառնէ և տուր, ակտակար է:

Կամ առ բաղիանի ջուր և շն-

րավիզի ջուր և շնխաղողի ջուր՝ զամենդ յիրար խառնէ և արկ ի ներս շափար և տուր որ խմէ:

(Վիեն. 287, ք. 30բ-31ա)

Բայց քան զամենայն ինչ զգն առաջին ջանքն և զստածումն յաչքն արայ, որ չեղանէ ծաղիկ և դիր յաչքն զայս դեղս: Առ աղտոր և վարդի ջրով և քաղցրով դրջէ և սակաւ մի մուգ նոսան ջուր խառնէ և դեղդրով յաչքն դիր:

(Վիեն. 287, ք. 31ա)

Այլ գիտացիր, որ ի յայս հիւանդութեանս ի սկիզբն մարդոյն խափաղան դիպի և սիրտն խառնի և ի հիւանդն տապի և շարժկթի: Երբ զայս տեսանես ճար արայ, որ ըզծաղիկն շոյտ ի դուրս քաշես և հանես այսպէս. Առ ափ մի ոսքն լուացած և թուզ մի կտրած, և եփէ ջրով և քամէ, և առ լուփ աղցած և մաղած Գ. դրամ և ի ներս խառնէ և տուր, որ խմէ: Եւ ի հիւանդութեան սկիզբն զքնութիւնն կակղացոյ թառանգպինով և դամոնով և ունապով:

Եւ հետ է. աւուրն պատրաստեցոյ որ չլուծանէ զքնութիւնն, զի այս հիւանդութիւնս ի ճարն ինքնին լուծէ զքնութիւնն, զի այն մնացորդն, որ ի ծաղկէն ի ներս մնայ և չեղանէ ի դուրս, յետոյ լուծանէ զքնութիւնն:

խաղողի ջուր և շափար և սակաւ մի կարասի ջուր, զայս զամենս յիրար խառնէ և տուր ակտակար է:

(ՄՄ 416, ք. 68բ)

...Ապա երբ այս նշաննիս երևան, գիտացիր որ ծաղիկ կամի հանել: Ապա զգն առաջին ջանքն և զստածումն յաչքն արայ որ չեղանէ ծաղիկ և դիր յաչքն զայս դեղս: Առ աղտոր, վարդի ջրով և քաղցրով թրջէ և սակաւ մի մուգ նոսան ջուր խառնէ, զայս զամենս պարզե և դեղդրով ի յաչքն դիր:

(ՄՄ 416, ք. 66բ-67ա)

Այլ գիտացիր, որ այս հիւանդիս ի սկիզբն հիւանդութեանն խփական դիպի և սիրտն խառնի և հիւանդն տապի և շաժակի: Ապա երբ զայս տեսանես՝ ճար արայ, որ ծաղիկն շոյտ ի դուրս քաշես ու հանես այս նշանաւս. առ ափ մի ոսքն լուացած և թուզ մի կտրած, եփէ ջրով և քամէ, և առ լուփ աղացած և մաղած և երեք դրամ ի ներս խառնէ և տուր որ խմէ, և կերակուր՝ մաշ տուր, և ոսպն և դդում և զքնութիւնն կակղացոյ:

Բայց հիւանդութեանն ի սկիզբն դամոնով և յունապով և թառանկրինով, և այլ պատրաստեցոյ որ հետ եւթն աւուրն որ չլուծանես զքնութիւնն և այս հիւանդութիւնս ի վնարն ինքնին լուծանէ զքնութիւնն, զի այն մնացորդն, որ ծաղկէն ի ներս մնաց և չեղաւ ի դուրս, յետոյ լուծանէ զքնութիւնն:

Ապա թէ լուծանէ՝ տուր սերկելի
և տանձ և մուգ նուռն: Ապա թէ լու-
ծումն պնդէ՝ տուր տապաշիրին
խուսն որ զուգած լինի թթրկնի
հնդով և օգտէ:

(Վիեն. 287, ք. 31բ)

Եւ վարդն, որ հարսանիթէ ասեն
և յաղուանից տունն փութէ ասեն,
նոյնպէսն և իւր պատճառն արիւնն
լինի, զերթ որ ծաղկին է: Բայց ծաղ-
կին նիւթն և գլուխն հաստ լինի և
զօրաւոր և հարսանիթային՝ այլ
պարկեշտ և նօյսր և թեթև լինի և իւր
ստածումն ամենայն դիմօֆ, կամօֆն
Աստուծոյ:

(Վիեն. 287, ք. 32ա-32բ)

Ապա տուր սերկելի և տանձ և
մուգ նուռն: Ապա թէ լուծումն պնդի,
տուր զտապաշիրի կուսն զոր
թրթկնի հնդով զուգեն:

(ՄՄ 416, ք. 67ա-67բ)

Եւ վարդն՝ զոր հարսանիթէ
ասեն, և աղանեաց տունն՝ փութէ,
նոյնպէսն իւր պատճառն՝ արոյնն
լինի զերդ որ ծաղկին է: Բայց ծաղ-
կին գլուխն և նիւթին հաստ լինի և
զաւրաւոր և վարդին այլ պարկեշտ
և նաւսր և թեթև լինի և իւր ստա-
ծումն յար և ի մաւտ է ի ծաղկին և
ստածումն ամենայն դիմաւֆ, աւկ-
տակար է թէ Աստուած կամի:

(ՄՄ 416, ք. 69ա-69բ)

Շարունակելով Ասարի բժշկարանում առկա՝ սկզբնաղբյուրային արժեք
ներկայացնող քաղումների վերոբերյալ մեր դիտարկումները, առնչվում ենք եր-
կու դար Կիլիկյան Հայաստանում ստեղծագործած (12-14-րդ դարեր) Ահարոն
բժշկապետի տոհմի շառավիղ Ստեփանոսի հեղինակած «Ծաղիկ» կոչվող
բժշկարանից ուշագրավ պատառիկների հետ:

Հարկ է այդ արժեքավոր բժշկարանի մասին խոսել քիչ ավելի հանգամանո-
րեն: «Ծաղիկ» բժշկարանը միայն 20-րդ դարասկզբին է հայտնաբերել Սեբաս-
տիայի գավառներից մեկում, սեբաստահայ ուսուցիչ Կ. Գաբրիկյանը, ով երկար
տարիներ զբաղվել է Սեբաստիայի և նրա շրջակա գավառների հայերեն ձեռա-
գրերի հայտնաբերման և նկարագրման շնորհակալ գործով: Յավոք, բժշկարանի
այդ միակ օրինակը հայ հոգևոր մշակույթի հազարավոր հուշարձանների թվում
ոչնչացվել է հայկական եղեռնի տարիներին: Այդքանով իսկ՝ է՛լ ավելի են
արժեքորվում Ասարի բժշկարանում «Ծաղիկ» բժշկարանից քաղված պատառիկ-
ները, դառնալով նրա գոյություն բնագրային ապացույցը:

Ըստ Գաբրիկյանի վերոհիշյալ ձեռագրային նկարագրության՝ «Ծաղիկ»
բժշկարանը հեղինակել է Ահարոնի որդի Ստեփանոս բժիշկը: Մասնավորապես,
այդ և բժշկարանի ստեղծման ստույգ թվականը (1232 թ.) նշվում է հիշատա-
րականում. «Եւ ես Ստեփանոս մեղուցեալ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ
մերոյ և իմ հարազատ եղբայր Ճօշլին բժիշկ գրեցաք զինքս ի թվին Հայոց ՈԶԱ
(1232) ի յօգտութիւն շատ բժշկաց և յառողջութիւն բազում հիւանդաց... Եւ

ապայ ես Ստեփանոս մեղուցեալ ծառայ Աստուծոյ եւ նուաստ քահանայի որդի Ահարոնի բժշկապետին եթեսացոյ, որ թարգմանի Ուռնայ, սակաւիկ մի զոր ես էի արարեալ եւ օգտել էր փորձիւ բազմաց, զոր իմ հօրէն էի ուսել եւ ի Մխիթար եւ ի Սիմէօն բժիշկէն խօսք սակաւ եդի յայս գրունքս վասն օգտութեան մարդկան...¹⁰:

Ընդհանրապես, Կիրիկյան Հայաստանում ԺԲ-ԺԴ դարերում ստեղծագործած Ահարոն բժշկապետի և նրա տոհմի (Ստեփանոս, Ճողին, Սարգիս, Դեղին, Սիմաւոն) բժշկական ժառանգությունը միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ կարևոր նշանակություն ունի, քանզի փաստում է ԺԲ-ԺԴ դարերի հայ բժշկագիտական մտքի անընդմեջ շարունակականությունը:

Ահարոն բժշկապետի տոհմի մասին առաջին ստույգ վկայությունն ունենք Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ» դեղաբառարանի առաջաբանում, որտեղ նա թվարկում է իրենից առաջ ստեղծագործած հայ բժիշկներին, ի թիվս որոնց՝ Ահարոն, Ստեփանոս, Ճողին, Սարգիս, Դեղին, Սիմաւոն բժիշկներին. «... եւ ի յայս բանից առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ Մեծն Մխիթար բժիշկն, եւ Ահարոն բժիշկն, եւ որդի նորա Ստեփանոս բժիշկն, եւ տոհմն նոցա՝ Ճողին բժիշկն, եւ Սարգիս բժիշկն եւ Դեղին բժիշկն, եւ Սիմաւոն բժիշկն, եւ Վահրամ բժիշկն, որ շատ գրեանք շիներ էին վասն դեղերուն զարուրթեանն եւ աւգտութեանն»¹¹:

«Ծաղիկ» բժշկարանի հեղինակի՝ Ստեփանոսի, մասին նաև մի այլ հետաքրքիր տեղեկություն է պարունակում Վիենն. 624 ձեռագիր բժշկարանը, ուր Ստեփանոսի անունով մի դեղատոմսի մեջ հիշատակություն կա այն մասին, որ նա ապրել է Կիպրոս կղզում, Տարսոն քաղաքում և շատ ուրիշ քաղաքներում՝ ամենուր օգտագործելով իր բժշկական փորձը. «Այլ դեղ Ստեփանոսի նուաստի զուգած, որ արարի ի վերայ յայս ցաւուս եւ օգտեաց բազմեց Աստուծով: Ի Կիպրոս կղզուոջն եւ ի Տարսուն եւ այլ բազում քաղաքս...»¹²: Եվ ահա Ահարոնի տոհմի բժիշկներից Ստեփանոսի «Ծաղիկ» բժշկարանին առնչվող հաջորդ վկայությունները՝ մեր քննության առարկա Ասար Սեբաստացու բժշկարանի քաղումներում:

Ասարի բժշկարանում առկա քաղումներից առաջինը վերաբերում է «Վասն փոշտանկի, որ է ձուանկն: Եւ գրէ Հստեփանոս բժիշկն, թէ իմ հայրն Ահարոն բժիշկն ուսոյց զայս ինձ, որ այլ զորաւոր է, քան զառաջինդ»¹³ վերտառությամբ

¹⁰ Տե՛ս Սիոն, փետրվար, 1953, էջ 46-47, նաև՝ Կ. Գաբրիելան, Հայ բուսաշխարհ, Երուսաղեմ, 1968, էջ ԻԳ-ԻԵ: Ի դեպ այն փաստը, որ «Ծաղիկ» բժշկարանը հայտնաբերվել է Սեբաստիայում, առիթ է տալիս կարծելու, որ այն կարող էր լինել Ասար Սեբաստացու ձեռքի տակ:

¹¹ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Անգիտաց անպէտ, Վիեննա, 1926, էջ 2:

¹² Հ. Ոսկեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց ի Վիեննա, Վիեննա, 1963, էջ 105:

¹³ ՄՄ 7749, էջ 55բ-56ա:

աճուկափոշտային ճողվածքների բուժման եղանակներին: Բժշկարանում առկա է բավական բարդ բաղադրություն ունեցող մեկ այլ՝ «Նշանք տէկպարտիկին, որ օգտէ նասուրին եթէ ժ տարու լինի, որ ուտէ զփտած միսն և սրբէ և շատ օգտութիւն անէ ի հին խոցերն Աստուծով...»¹⁴ բուժամիջոց, որն առաջարկվում է երկար տարիներ չապաքինված վերքերի բուժման համար: Դեղապատրաստման բարդ ընթացքը հանգամանորեն նկարագրելուց հետո Ստեփանոս բժիշկը գրում է. «Ահա դեղ, որ փական է և չէ գրած ի բժշկարանին, բայց գիտուն մարդիքն իրերաց ուսցնեն և մեր հայրն Ահարոն բժիշկն մեզ էր ուսցել և ես Ստեփանոս և իմ հարազատ եղբայրն Ճօշլին բժիշկն գրեցաք զինքս... և որք օգտիք ի սմանէ և ուսանիք զանհայտ դեղս՝ մեզ և մեր ծնողաց մեղաց թողութիւն խնդրեցէ Աստուծով»¹⁵:

Ասարի բժշկարանում հանդիպում ենք մի շարք այլ դեղատոմսերի, որոնք նույնպես, պետք է կարծել, վերցված են Ստեփանոսի «Ծաղիկ» բժշկարանից, քանզի այս քաղումներում առկա է Ստեփանոս բժշկի անվան հիշատակումը. «Հապ լուծման և շատ օգտութիւն առնէ զոր ես փորձեցի Ստեփանոս...», «Այլ նշանք լուծման դեղի, զոր ես փորձեցի Ստեփանոս և օգտեց ամեն բազում ջերմնոտաց»¹⁶ և «Այլ նշանք ըռւանդ շինելոյ»¹⁷: Առանձնակի ուշադրության է արժանի վերջին պատառիկը, ուր Ստեփանոսը տեղեկություններ է տալիս իր մասին. «...եւ աղաչեմ զգիտնականքդ շմեղագրել ինձ մեղուցեալ ծառայի Աստուծոյ Ստեփանոսի վերջնու նվաստ իրիցու հմուտ բժշկական արհեստի, որդի Ահարոն բժշկապետի Ուրհացոյ, թողցէ տէր զյանցանս իւր»¹⁸:

Փաստորեն Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» երկում պահպանվել են կորսված «Ծաղիկ» բժշկարանից կարևոր պատառիկներ:

Վերոբերյալ փաստերը հնարավորություն են ստեղծում Ստեփանոս Եդեսացու «Ծաղիկ» բժշկարանը դիտարկել որպես առանձին միավոր հայ միջնադարյան մատենագիր բժշկական ժառանգության մեջ:

Այսուհանդերձ Ասարն իր բժշկարանը գրելիս հիմնական ուղեցույց է ունեցել Ամիրգովլաթ բժշկապետի «Օգուտ բժշկութեան» երկասիրությունը, որի ակնհայտ ապացույցներն են «Գիրք բժշկական արհեստի» գործի մեջ «Օգուտ բժշկութեան» երկից սակավ փոփոխության ենթարկված բազմաթիվ մեջբերումները:

Բերենք մահճաբուժությանն առնչվող մի քանի ծավալուն զուգադրություն.

¹⁴ ՄՄ 413, էջ 116ա-116բ:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 167բ:

¹⁶ ՄՄ 7749, էջ 51ա-51բ:

¹⁷ ՄՄ 413, էջ 155բ:

¹⁸ ՄՄ 7749, էջ 51բ:

Ամիրդովլաթ Ամասիացի Օգուտ բժշկութեան

Գլխացավութիւն որ ստամոքին
վատուծութենէն և թոկութենէն և ի
տափութենէն լինի

Նշան որ ըստամոքին վատու-
ծութենէն այն է, որ վաղվնէ անօթի
լինի ցաւի, և յորժամ քիչ ուտէ ցան
խաղի և երբ շատ ուտէ պոխարն ի
գլուխն ելանէ և ցաւի գլուխն:

...Էհանան ասէ, թէ որ ստամո-
քին տափութիւնն ի սաֆրայէ լինի նա
վերաբերութիւն տուր այնել և սրբէ
գստամոքն այս կերպովս. առ քաս-
նու հունդ և քնոթի հունդ և շահթա-
ռայ և վարդ ժ.ժ. դրամ. զամէնն եփէ
Գ. լիտր ջրով, և քացախ Բ. լիտր,
եփէ, որ կէսն մնայ, և առ Գ. լիտր
շաֆար, ի վերայ լից, և տուր ի ժմուն
ժԵ. դրամ և զայս տիմէտն ի վերայ
գլուխն դիր:

Առ վարդն և սանդալ և ալա-
կիայ և հայկաւ և հազագ զամէնն
ծեծէ և շաղվէ մրտի ջրով և վարդի
ջրով և տիմէտ արա և դիր ի վերայ
գլխուն և անօթեց սերկելի ուտէ և Բ.
նոան ջուրն խմէ՝ օգտէ Աստուծով:

...Մասրնուլէն ասէ, թէ ստամո-
քին վատուծութիւնն ի կերակուր
չհալելուն լինի՝ նա տուր զխնծորին
նուարիշն այս կերպովս. առ քաղցր
և թթու խնծոր հասուն և կեղևած և
մէջն հանած՝ Ա. լիտր գինով եփէ և

Ասար Սեբաստացի Գիրք բժշկական արհեստի

Գլխացավութիւն որ ի ստամո-
քին վատութենէն լինի

Նշանն այն է, որ վաղվնէն երբ
անօթի լինի՝ ցաւի, և երբ քիչ մի հաց
ուտէ՝ չցաւի, և երբ շատ ուտէ՝ բու-
խարն ի գլուխն ելնէ՝ ցաւի:

Էհաննա ասէ, թէ գլխացաւու-
թիւն որ ի ստամոքին տափութենէն
լինի և կամ ի սաֆրայէ, նա վերա-
բերութիւն տուր այնել և սրբէ
գստամոքն այս կերպէս. Առ քաս-
նու հունդ և քնոթի և շահթարայ չոր
և վարդ ժ.ժ. դրամ, զամէնդ եփէ Գ.
լիտր ջրով և Բ. լիտր քացխով, մինչև
կէսն մնա. և առ Գ. լիտր շաֆար լից
ի վրա և տուր ժմուն ժԳ. դրամ: Եւ
արա զայս տիմէտս և ի վրայ գլխոյն
դիր:

Առ վարդ և սանդալ և աղա-
դիայ և հայ կաւ և հազագ աղայ և
շաղվէ մրտի ջրով և գլխուն վրայ
դիր: Եւ թող ուտէ քաղցր և թրթու
նոտն և զոխով ապուր և սրբնու-
պին տուր և սրբէ գստամոքն ի սաֆ-
րայէ և կակղացոյ զփորն և արա
զինչ որ տափութեան ըստածումն է:

...Մասրնուլէն ասէ, թէ ստամո-
քին վատուծութիւնն, որ ի կերակուր
չըհալելուն լինի՝ տուր զխնծորին
նուարիշն: որ է այս: Առ քաղցր
խնծոր և թրթու զհասունն և կեղէյ և
զմէջն հան և առ ա. լիտր և գինով

Ա. լիտր մեղր խառնէ և եփէ, որ կապի, և առ պղպեղ և տաւա պղպեղ և զարանձուկ և սումպուկ Բ. Բ. դրամ, զամէնն ձեծէ և մաղէ և խառնէ ի մեղրն և եփէ, որ կապի և լից ի վերայ մարմարիոնի սայլին որ տափկի և կտրատէ և տուր ժմուն Դ. դրամ և զստամոֆն զօրացնէ և զկերակուրն հալէ և զղեղն ուժովցնէ և զստամոֆին զթոլութիւն և զվատութիւն տանի: Եւ այս ի յաղէկ նուարիշներուն է: Եւ նուարիշ յօտն այլ օգտէ այս ցաւուս կամօֆն Աստուծոյ, Ամէն:

(ՄՄ 414, ք. 264բ)

Եփէ, և առ մեղր ա. լիտր և խառնէ և եփէ, որ կապի, և առ պղպեղ և տարի պղպեղ և զարանձուկ և սումպուկ Բ. Բ. դրամ, աղա և մաղէ և ի մեղրն լից և եփէ, որ կապի և լից ի վրայ մարմարիոնի սայլի և կտրատէ, և տուր ժմուն Դ. դրամ, զստամոֆն զօրացնէ և զկերակուրն հալէ և զստամոֆին վատուծութիւնն և զթոլութիւնն տանի և զղեղն ուժովցնէ, խիստ շատ օգտէ: Եւ այլ նուարիշի կուտն օգտէ:

(Վիեն. 287, ք. 3ա-3բ)

Մահճաբուժութեանն առնչվող նմանօրինակ մի զուգադրութիւնն ևս՝ Ամիրզմաթի «Օգուտ բժշկութեան» երկից, որն Ասարը սակավ փոփոխութիւններով ներառել է իր բժշկարանի «Վասն տքնութեան» գլխում.

«Օգուտ բժշկութեան»

Որ քուն չի լինի և վասվաս, որ է տֆնութիւն

...Մասնունէն ասէ, թէ լուծէ զփորն դամոն ջրով և վարդի շարապով և պաղ ջուր լից ի գլուխն և մանուշկի և դդմի ապուր, և տուր ազոխի և դդմի ձէթ օծէ ի գլուխն և տուր ազոխի և դդմի ապուր, և տուր հազար, և զինչ որ տաս՝ տուր նշի ձիթով և տուր զմանուշակն սնուցած, և խիարի ձէթն օծէ ի գլուխն, և կաթեցու ի փիթն, որ զհնացնէ և քուն բերէ: Եւ թէ ի յայս ձիթերս դդմի կուտ, հազարի հունտ խառնես՝ ուժով լինայ և բնաւ զհաֆուրն ի գործ մի արկաներ, այնոր համար որ չորութիւն յաւելցնէ և զքունն տանի:

Ստացումն որ ի հով լինի:

«Գիրք բժշկական արհեստի»

Վասն տֆնութեան

...Մասնունուան ասէ, թէ լուծէ զփորն դամոն ջրով և վարդի շարապով և մանուշակի, և օծէ ի գլուխն դդմի ձէթ և տուր ազոխով և դդմով ապուր, և զամենայն որ տաս՝ նշի ձիթով տուր և խիարի կտի ձէթ օծէ ի գլուխն, և փիթն կաթեցոյ որ զհնացնէ և քուն բերէ: Եւ բնաւ զհաֆուրն ի գործ մի արկաներ զի չորութիւն կու յաւելցնէ, զքունն կու տանի:

էհանան ասէ, թէ յառաջն ասփրիմներուն ջուրն տուր և զանձն լվայ, և թէ խաշխշի կեղև և պապունան և ափլըմէլիփ եփես ջրով և վաղն և իրիկունն ի վերայ գլխուն լնուն որ զղեղն ուժովցնէ, և մանուշկի և նոնաֆարի և դդմի ձէթ և աղջկմօր կաթն յիրար խառնէ և ի ֆիթն կաթեցու և ի գլուխն օծէ, որ փուն լինի և գինանա ըղեղն և ուժովնայ և անօթեց զարէջուր տուր:

Արհիհանիսն ասէ, թէ բնութիւնն կապ լինի՝ լուծէ հոկնայով և տուր մաշ դդումով եփած և հաւկթի դեղնուց թերխորով, և դալար մանտր ձկներ և գինի ջրախառն խմէ, օգտէ Աստուծով:

... Եւ թէ ցան խիստ լինի, այս դեղերն չօգտէ՝ դու տուր ա. կուտ ափիոն, որ փուն բերէ և զայն կերակուրֆն ուտէ, որ զանձն գինացնէ և հանապագ ի բաղնիս մուտ և շուտ ել, և ամենայն թթուէ և ի աղէ պատրաստ կացիր, որ շուտով օգտէ դեղին գօրութիւնն:

(ՄՄ 414, թ. 270ա)

Էհաննայ ասէ, թէ երբ ի հովութենէ լինի, յառաջն ասփրիմներուն զջուրն առ և զանձն լվայ, որ թէ խաշխաշի կեղև և պապունան և ափլըմէլիփ եփես ջրով և վաղն և երիկունն ի գլուխն լնես, զղեղն ուժովցնէ: Եւ զվերոյ ասած ձիթերն օծ գլուխն: Եւ թէ բնութիւնն կապ լինի՝ լուծէ և տուր մաշ դդումով եփած, և հաւկթի դեղնուց թէխորով, և դալար և մանտր ձուկն և գինի ջրախառն և հանապագ ի բաղնիս մտոյ, ապա շոյտ ելնէ, և կերակուր տուր զգինացնող իրվին և յամենայն աղի և թթու իրվտաց պատրաստ կալ և օգտէ:

Եւ թէ ցան խիստ լինի և այս դեղս չօգտեն, դու տուր ա. կուտ ափիոն, որ ուտէ և հանապագ ափիոն հոտայ, որ փուն բերէ: Եւ զգինացնող ձիթերն ի գլուխն և ֆթերն աւծեն:

(Վիեն. 287, թ. 68ա-բ)

Հաջորդիվ ներկայացնում ենք աղբյուրագիտական առումով կարևոր մի գուգագրություն՝ Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» և Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստն» երկերի «Մեղանխոլիա» հիվանդությանը վերաբերող համանուն գլուխներից:

Ամիրդովլաթ Ամասիացի
Նշան մանախոսիային, որ ի սավտայէ դիպի մարդուն
Եւ Ըոֆօսն ասէ, թէ ասացեալ է, թէ ի պալղամէ լինի և ի յարենէ, և

Ասար Սեբաստացի
Վասն մանախոսիային, որ ի սավտայէ դիպի մարդոյն
Եւ Ռուբաս բժշկապետն ասաւցել է, թէ պալղամէ լինի և յարենէ, և

իրաւ է ասացեալ զիր նշանն այս է, որ ի մարդն երբ զկերակուրն ուտէ հալել չկարէ, և թէ շատ ուտէ և թէ սակաւ կշտերն ուռչին և քամի անկանի և հետ ի հետ զմարդոյն իմացն տանի: Եւ այնց լինի, որ չհաւատայ, թէ իւր բժշկութիւն լինի և զինք կախարդած գիտենայ կամ դեղած և ոչ բժշկի հաւատայ և ոչ դեղի. և այն գիտենայ, թէ կամ վաղն մեռնի և կամ իրիկունն, և նեղի և տապի և իր զգեռտուկն գայ. ժամ մի թթու լինի և ժամ մի հոտած ձկնահամ, և ժամ մի հանց գիտենայ, թէ արիւնահամ ընդ բերանն ի դուրսէ ի գալ, և ժամ մի այրկան գորութիւն բառնայ իւրմէն: Եւ երբ այս ցաւս դիպի մարդոյն, թէ այրկան և թէ կնոջ պատրաստ լինալ պիտի, որ չի խեղդէ զինքն, և այնի խեղդէ, թէ թողի յիմ կենացս զերծանիմ:

Եւ բժշկապետերն զայս ցաւու տերն ստամոքախանկար կոչեն. և երբ այս ցաւս ի լոյս ելնէ մարդոյն քունն վատ գայ և ոստ ընդ ոստ գայ քունն, և երբ լինի զքունն իւր՝ հանց թուենայ, թէ ի մութն տեղ եմ, և այլ թվի, թէ ի բարձր տեղոյ անկել և կամ ի ծովու մէջն կայ և կամ թէ ի նեղ տեղի կայ:

Եւ ասցել է Լեոֆօսն, թէ կայր մարդ մի, որ ինքն ի տանէն ի դուրս չկարէին հանել, և երբ ասէին թէ ել ի տանէտ նա ասէր, թէ ի՞նչ ցեղ ելնեմ, երբ երկինքն վրաս է փլել և զիս ի ներքն է արգիլեր: Եւ այլ ասէ թէ

իրաւ է, զի իւր նշանն այն է, որ երբ մարդն զկերակուրն ուտէ, չկարէ հալել, և թէ շատ ուտէ և թէ սակաւ՝ կշտերն ուռչին և քամի անկանի, և հետ ի հետ զմարդոյն յիմացն տանի: Եւ անց լինի, որ չի հաւատայ իւրն բժշկութիւն լինի և զինքն կախարդած գիտենայ կամ դեղած և ոչ բժշկի հաւատայ և ոչ դեղի և այնց գիտենայ թէ կամ վաղն մեռանի կամ երիկունն, և նեղու և տապի: Եւ նեղ իւր զգեռտուկն որ գայ՝ ժամ թթու լինի և ժամ հոտած և ձկնահամ: Եւ ժամ մի հանց գիտենայ, թէ արիւնահամ ընդ բերանն ի դուրսէ ի գալ և ժամ մի այրկան գորութիւնն բառնի յիւրմէն: Եւ յերբ այս ցաւտ դիպի մարդոյ թէ այրկան և թէ կնոջ, պատրաստ պիտի ունել, որ զինքն խեղդէ ոչ, վասն զի այնի խեղդի, թէ թողի յիմ կենացս զերծանիմ:

Եւ բժշկապետերն զայս ցաւոյս տերն ստամոք խանկար կոչեն: Եւ երբ այս ցաւտ ի լոյս ելանէ, մարդոյն քունն վատ գայ և ոստ ընդ ոստ գայ ի քունն և երբ լինի զքունն իր հանց թվենայ թէ մութն տեղ եմ և այլ թվի թէ բարձր տեղաց ի վայր է անկանել, և կամ ի ծովու մէջ կայ և կամ ի նեղ տեղ կայ:

Եւ ասացել է Ռուբաս, թէ մարդ մի կայր, որ զինքն տանեն ի դուրս չկարէին հանել, և երբ ասէին թէ ել ի տանէտ, նա ասէր թէ ինչ ցեղ ելնեմ, երբ երկինքն ի վրաս է փլել, և զիս ի ներքն է ի յարգելել: Եւ այլ ասէ, թէ

այս ցավտ ի պալղամէ լինի, և զարմանան: Բայց չէ զարմանք, զի առաջին ժամանակին մարդ մի եղեր է այս ցաւուս տէր և ասէին բժշկապետերն, թէ նշանք տուր այս ցաւուս հարցին, թէ է՞ր չէր խօսել, նայ ասաց, թէ ի՞նչ ցեղ խօսէի, երբ լեզուս ապիկի էր, թէ խօսէի կոտրէր, և մարդ մի կայր ի յիմ ժամանակին և կարծէր թէ անգլուխ եմ: Ապա բժշկապետերն նարտար էին, արնինէ սաղաւարտ շինեցին և ի գլուխն դրին և երբ դրին ի գլուխն, որ ծանրացաւ, ապա գիտաց, թէ գլուխ ունիմ: Եւ այդ ամէնտ ի պալղամէ լինի:

(ՄՄ 414, ք. 269ա)

այտ ցավդ ի պալղամէ լինի և զարմանան: Բայց չէ զարմանք, զի յառաջին ժամանակին մարդ մի եղել այս ցավոյդ տէր, ասէին բժշկապետերն, թէ նշանք տուր այս ցավոյդ, նա խօսէր ոչ: Երբ ողջայցուցին, թէ չէր խօսել, նա ասաց, թէ ի՞նչ ցեղ խօսէի, երբ լեզուս ապիկի էր, թէ խօսէի կոտրէր: Եւ մարդ մի այլ կայր յիմ ժամանակն և կարծէր թէ անգլուխ իմ, բայց բժշկապետերն նարտար էին՝ արնընէ սաղաւարդ զուգեցին և ի գլուխն եղին, և երբ ի գլուխն ծանդրացաւ, ապա գիտաց թէ գլուխ ունիմ: Եւ այդ ամէնըտ ի պալղամէ լինի:

(Վիեն. 287, ք. 79բ-80ա)

Նշյալ գուգագրությունը կարեորվում է նրանով, որ այս քաղումները հավակնում են դառնալ դեռևս անհայտ հայերեն հնագույն ամբողջական բժշկական ձեռագրերի գոյության իրողեն ապացույցներ՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ: Վերոբերյալ հատվածները ուշագրավ են, մասնավորապես, պատկառելի հնության կնիք կրող այնպիսի վայելուչ լեզվական պաշարով, որը հարիր չէ ո՛չ Ամիրգովլաթի, ո՛չ էլ Ասարի բժշկարանների՝ «ռամկորէն» լեզվին բնորոշ լեզվապաշարին: Ավելին՝ թե՛ Ամիրգովլաթ Ամասիացին և թե՛ Ասար Սեբաստացին, իրենց սովորության հակառակ, ժամանակի «ռամկորէն» լեզվին բնորոշ կամայական լեզվա-ոճական փոփոխությունների չեն ենթարկել այդ բժշկական միավորները:

Ինչպես տվյալ հատվածի բառամթերքի լեզվա-ոճական քննությամբ հավաստել է Ղ. Հովնանյանը¹⁹, վերոնշյալը բնորոշ է հայերեն հնագույն ձեռագիր բժշկարանների լեզվական բառամթերքին: Ասել կուզի՝ հավանական է, որ Ասարի՝ Ամիրգովլաթից փոխառած այդ հատվածը հենց Ամիրգովլաթին իր հերթին փոխառել էր մի ավելի վաղ՝ մեզ անհայտ հայերեն ձեռագիր բժշկարանից: Արդյունքում՝ Ասարի փոխառած պատառիկը դառնում է առայժմ անհայտ հայ բժշկական երկի գոյության ապացույց:

¹⁹ Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., մասն Բ., Վիեննա, 1879, էջ 360-361:

Ամփոփելով մեր ասելիքը «Գիրք բժշկական արհեստի» երկի աղբյուրների մասին՝ հավելենք, որ Ասարի բժշկարանի քաղվածային բնույթն ամենևին չի խանգարում այն որպես ինքնուրույն հեղինակային աշխատություն որակելուն, քանզի այլ աղբյուրներից ներմուծված մեջբերումները և քաղումները Սեբաստացին լրացրել է իր բժշկական փորձնական գործընթացում ձեռք բերված գործնական հանձնարարականներով, կիրառական բժշկության իր սեփական դիտարկումներով և արդյունավետ բուժամիջոցների առաջարկներով, դրանք դարձնելով ավելի կիրառելի ապագա բժիշկների համար. «...կամեցայ զընտիրսն հաւաքել և համառօտն բացայայտել ըստ կարեաց մերում փոքր ի շատէ ի բանից իմաստասիրաց և բժշկական վարդապետացն, և խնամ տանել ցաւազնեալ անձանց առ ի պէտս բժշկութեան»²⁰:

DONARA KARAPETYAN

THE WRITTEN SOURCES OF ASAR SEBASTATS'IS BOOK OF MEDICAL ART

Key words:

Asar Sebastats'i, Mkhit'ar Herats'i, *Gagik-Het'umean Medical Book*, chief physician Aharon, physician Step'anos, Amirdovlat' Amasiats'i, primary source, *Benefits of Medicine*.

In the multi-genre legacy of the 17th-century Sebastian Armenian physician Asar Sebastats'i, his work entitled *Book of Medical Art* is of special importance. This article is devoted to the identification of its sources.

The article first considers citations from the oldest Armenian *Gagik-Het'umean Medical Book*. The next source is Mkhit'ar Herats'i's *Consolation of Fevers*. It is noteworthy that in addition to the direct quotations from Mkhit'ar Herats'i's medical book, Asar cites another extensive fragment from an unknown work by Herats'i. However, Asar was mainly guided by the work of Amirdovlat' Amasiats'i *The Benefits of Medicine*.

Other citations are from the lost medical book *Tsaghik* by Step'anos, who worked in Edessa in the 13th century.

²⁰ ՄՄ 7749, ք. 35բ:

ДОНАРА КАРАПЕТЯН

**ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ЛЕЧЕБНИКА АСАРА СЕБАСТАЦИ
“КНИГА ВРАЧЕБНОГО ИСКУССТВА”**

Ключевые слова: Асар Себастанци, Мхитар Гераци, Гагик-Гетумяновский лечебник, врач Степанос, Амирдовлат Амасиаци, первоисточник, “Польза медицины”.

В многожанровом письменном наследии севастиийского врача XVII века армянина Асара Себастанци особое место занимает авторский лечебник “Книга врачебного искусства”, выявлению источников которого посвящена данная статья.

В статье рассмотрены цитаты из самого древнего армянского медицинского сборника – “Гагик-Гетумяновского лечебника”. Следующий источник – сочинение ученого врача Мхитара Гераци “Утешение при лихорадках”. Примечательно, что кроме прямых цитат из лечебника Мхитара Гераци в сочинении Асара есть и другие пространные цитаты из Гераци, отсутствующие в “Утешении при лихорадках”. Возможно, они заимствованы из какого-то другого, неизвестного сочинения Гераци. Вместе с тем Асар, работая над своим лечебником, в основном руководствовался сочинением Амирдовлата “Польза медицины”.

Следующие наблюдения о цитатах из трудов предшественников относятся к фрагментам из лечебника “Цахик” («Цветок»), составленного эдесским врачом XIII века Степаносом: это отрывки из недошедшего до нас источника.